

biekbül¹⁰² igaz itillel meg érti, igassagtalanul el tékozlott szababságának meg szerezésire segítséggel lenni szivire vegje. .

Mi¹⁰³ (mert Diplomaknak annyiszor lett megh szegése vegett többé hitelt adni nem lehet) hazának Austriaj iga alúl leendő ki szabadítására életünket, tehetsegunket javunkat és utolsó Csepp vérünköt jó kedvell fel aldozzuk. S' hogj¹⁰⁴ Országgló vágjódást ezen fegjverrel szerezni nem akarunk vag[!] Különös hasznót s'Dücsösséget nem keresünk.

Isten Angjalok s' minden Szentek ugj egész Világ előtt, tiszta s' ép lelki ismérettel nyilvánóságossa teszük. Harczolni foghnak erettünk szorossann Istenhez Köttetve, az mennyek és nem tekintvén Keseredet Nemzetnek Köz Büneit midön annyi szél vé-szezbenn habozó igaz Ügjnekn hajóját Kétségös¹⁰⁵ előlmeneteleknek Tengeribenn le teszük előbbi Szerencsének biztos partyára kivanatos Szelek által Kegjelmessen fogja juttatni, s' már végre¹⁰⁶ örökös hajótörestül nyertessenn meg fogja menteni.

Költt Munkácsy Uraságunkbann lévő Tábor helyünkben Junius havanak 7dik napján 1703. esztendőbenn.

H. KAKUCSKA MÁRIA

Német bevándorlók olvasmányai a 18. században. Egy forrás tanulságai. A török hódítást követő német bevándorlásnak a befogadó társadalomra gyakorolt hatásával sem a történeti sem pedig a migrációkutatás nem foglalkozik behatóan. A kutatás eddig még azt sem vetette fel, hogy melyek voltak azok a meghatározó adottságok és feltételek, amelyek révén a német bevándorlók közvetítő szerepet tudtak vállalni a fejlettebb közép-európai és a fejlődésben megrekedt közép-kelet-európai térség között. Nem ismert a német bevándorlók szociális összetétele, anyagi és műveltségi szintje, mint ahogy az sem, hogy milyen szellemi poggyászt hoztak magukkal. Ez nemcsak a magyar kutatások szemléletével magyarázható, hanem sokszor a források hiányával is. Így bár mind a német mind a magyar művelődéstörténeti kutatások egyre nagyobb figyelmet fordítanak többek között a paraszti rétegek olvasási és írásképességének vizsgálatára valamint olvasmányainak felkutatására,¹ a 18. században bevándorló németek műveltsége nem került még tárgyalásra. Noha a helytörténeti források több esetben feljegyezték, hogy a bevándorók papjukkal és tanítójukkal érkeztek az új hazába, akik minden bizonnyal magukkal hozták könyveiket is, de hiteles híradás ezekről az olvasmányokról még nem került elő. A bevándorlók maguk is becsomagolták a legszükségesebb ruhaneműk, edények és szerszámok mellé a leggyakrabban forgatott könyveiket, a bibliát, imakönyveket és imalapokat. Mivel ezekről is a legtöbb esetben csak a (családi) szájhagyomány ad felvilágosítást, nagy jelentősége van minden olyan dokumentumnak, amely a bevándorlók által behozott olvasmányról ad hírt.

¹⁰² „maghára” kihúзва.

¹⁰³ A 11. oldal kezdete.

¹⁰⁴ „nem” kihúзва.

¹⁰⁵ „széles” kihúзва.

¹⁰⁶ „sok” kihúзва.

¹ Vö.: TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz*. Bp. 1996; ENGELSING, Rolf: *Analphabetenium und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft*. Stuttgart, 1973.

A Magyar Kancellária iratanyagaiban fellelhető és itt közzétett forrás² a II. József alatt szervezett magyarországi és galiziai bevándorláshoz kapcsolódik. 1784 és 1787 között mintegy 40 000 német vándorolt Magyarországra elsősorban a német birodalom déli és nyugati tartományából, Bajorországból, Württembergből, Badenből, Pfalzból, Hessenből, Elzászból és az akkor Franciaországhoz tartozó Lotharingiából. 1785. augusztus 23-án több bevándorlóval együtt érkezett a lotharingiai Rohrbach faluból a Zoller család is. A már hatvan éves földműves Friedrich Zoller feleségével és leányával próbált szerencsét Magyarországon. Vagyonuk a bécsi központi bevándorlási lista szerint mindössze 1 rajnai forintot tett ki³ és poggyászuk is ugyancsak szegényes volt. A vámvizsgálat során a Zoller lány egyik dobozából egy félig kész férfiing mellett mintegy 150 kisebb-nagyobb imalap került elő, amelyre a vámvizsgáló mint nem saját használatú árura 3 rajnai forint vámot akart kiszabni. Zoller leánya a vámparancsnoknál panasszal élt, aki a végül is kirótt 1 forint 24 krajcár vámot Ferdinand Roysse udvari titkár és telepítési biztos intervenciójára elengedte. Roysse megragadva az alkalmat intézkedést kért a hasonló esetekre. A Magyar Kancellária azonban ebben az ügyben nem foglalt állást, csupán utalt a központi vámhivatal által már 1785. június 16-án kiadott leíratra, amely meghagyta, hogy a bevándorlók által személyes használatra hozott tulajdon nem esik vám alá a nyilvánvalóan eladásra hozott árukkal szemben.⁴

A leíratra egy 1785 tavaszán megtörtént eset adott okot. A Magyarországra bevándorolni szándékozó Philipp Heinrich Löw gyapjúharisnyagyárost az engelhartzelli vám 45 darab kötött harisnya miatt bírságra ítélte. Löw azonban, aki igazolni tudta, hogy az árut nem eladásra, hanem mint az üzletéhez szükséges mintakollekciót vitte magával új hazájába, a bécsi vámhivatal mentesítette a vám alól és egyben értesítette a vámhivatalokat, hogy a bevándorlók esetében a behozott tulajdonnal így járjanak el a jövőben, mivel egyrészt a bevándorlást az állam szorgalmazza, másrészt, mert a bevándorlók tulajdona amúgy sem tenne ki jelentős vámbevételt.⁵ A Zoller ügy is minden bizonnyal ebben az értelemben rendeződött, bár a források alapján nyitott kérdés marad, hogy a család terjeszteni kívánta-e valamilyen formában a 150 darab imalapot katolikus honfitársai között vagy csupán saját használatára hozta a mintegy 3 kilónyi olvasmányt. Minden bizonnyal ez utóbbi eset állt fent.

A Zoller eset rávilágít arra a tényre, hogy a bevándorolt németek nagy része magával hozta mindennapi és generációról generációra örökített olvasmányait. Erről tudósít egy másik korabeli forrás is, az 1785-ben bevándorolt mennonita, Johann Eimann, útinaplója. A kurpfalzi Durchrothból bevándorló könyveivel érkezett. Egy lexikon, Cellarius latin grammatikája és Esopus állatmeséi mellett egy százéves kalendáriumot, a bibliát, két énekeskönyvet, egy katekizmust és egy imakönyvet hozott magával.⁶ Igaz ugyan, hogy Eimann azon iskolázott kevesek közé tartozott, akik elvégezték a gim-

² Magyar Országos Levéltár (MOL), Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta generalia: A 39 1785/10.874.

³ Uo. 1785/15591.

⁴ Uo. 1785/7306.

⁵ 1785. május 25-én javasolta a vámhivatal: „Da jedoch mehr derley Fälle sich ereignen könnten, so erachtet die Zoll-Regie, daß in Ansehung solcher fremden Feilschaften mit derley Ansiedlern um so weniger nach der Strenge der Gesetze zu verfahren, sondern selben viel mehr die Zollfreyheit zuzugestehen wäre, als es dem Staat sehr viel daran gelegen ist dergleich Leute ins Land zu ziehen, andererseits aber die von selben eingeführt werdende Waaren ohnehin kein Handlungsgegenstand, sondern nur zum eigenen Gebrauch und an sich selbst ganz unbedeutend sind, auch wofür in fremde Staaten kein Geld ausgeflossen ist.“ MOL, A 39: 1785/6582.

⁶ Eimann útikönyvéből idézi LOTZ, Friedrich: *Johann Eimann. Der deutsche Kolonist oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Josef II. in den Jahren 1783 bis 1787 besonders im Königreich Ungarn in dem Batscher Komitat*. München, 1965. 113.

náziumot, de valószínű, hogy a 18. század második felében bevándorló németek jelentős része tudott olvasni.

Rudolf Schenda kutatásai szerint a 18. század végén a német tartományok lakosainak csupán 25%-a tudott olvasni,⁷ de inkább valószínű Erich Schön megállapítása, miszerint a lakosságnak mintegy a fele birtokában volt az elementáris olvasás képességének.⁸ A legtöbb német tartományban ugyanis már a 18. században bevezették a kötelező iskolalátogatást és bár ez semmiképpen sem jelentett általános iskolabajarást, de elősegítette az olvasás és írás elterjedését. S mivel a felvilágosodásnak köszönhetően megnőtt a praktikus ismeretek utáni igény az alsóbb néprétegekben is, mindez végül is „olvasási forradalmat” eredményezett, amelynek révén nőtt az alfabetizáció és a könyvtermelés megháromszorozódott.

Az alsóbb társadalmi rétegek olvasmánya azonban továbbra is jórészt vallási tematikájú volt. A családban rendszeresen olvasták a bibliát, a katekizmust, a különféle imádságos könyveket és számtalan fajta vallási röplapot is, amelyeknek értéke s így jelentősége generációkon keresztül változatlan maradt. Különösen kedveltek voltak a mindennapi imákat kiegészítő, egyes szentekhez vagy betegségekhez és egyéb alkalomhoz kötött, illusztrációval ellátott imalapok, mint azt a Zoller család által behozott mintegy 150 darab példázta. Az ügyirathoz csatolt minta – egy kétrét hajtott kisméretű lap egyik oldalán színezett rézkarccal, másik oldalán a szent vért tisztelő fohással – az 1656 óta a würzburgi püspökség területéhez tartozó Walldürn kegytemplomához kapcsolódott. A késő középkorban felvirágzó szentvér tisztele a reformáció hatására megújuló katolicizmus révén újra felvirágzott és zarándokok tömegeit mozgatta meg.⁹ Wolfgang Brückner kutatásai szerint magyarországi zarándokok nemcsak a reformáció előtt, de még a 18. század második felében is eljutottak Walldürnbe.¹⁰ Ebből az időből származnak a kassai Landerer nyomdában német és magyar nyelven nyomtatott walldürni röpiratok is.¹¹ A 19. században a budai Martin Bagó műhelyében nyomtatott német nyelvű lapok azonban már csak illusztrációjukban hasonlítanak a Zoller család által hozott röplaphoz.¹²

Még a 19. század közepén is a vallási irodalom volt a bevándorlók legértékesebb szellemi pogyásza. Az 1846/47-ben az erdélyi szászok által szervezett utolsó német bevándorlás során a württembergi Ofterdingenből Erdélybe kivándorolt Haldenwang család három könyvet vitt magával az új hazába: a bibliát, Immanuel Gottlob Brastberger *Evangelische Zeugnisse der Wahrheit zur Aufmunterung im wahren Christentum* című prédikációs gyűjteményét és Johann Friedrich Stark *Tägliches Handbuch in guten und bösen Tagen* című imakönyvét, amelynek belső fedőlapját meg-

⁷ SCHENDA, Rudolf: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*. Frankfurt am Main, 1970.

⁸ SCHÖN, Erich: *Der Verlust der Sinnlichkeit und die Verwandlungen des Lesers. Mentalitätswandel um 1800*. Stuttgart, 1987. /Sprache und Geschichte Bd. 12./ különösen 46.

⁹ JÜRGENSMEIER, Friedhelm: *Kurmainz*. In: SCHINDLING, Anton / ZIEGLER, Walter (Hg.): *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650. Bd. 4: Mittleres Deutschland*. Münster, 1992. 90.

¹⁰ BRÜCKNER, Wolfgang: *Die Verehrung des heiligen Blutes in Walldürn*. Aschaffenburg, 1958. 52.

¹¹ LÁSD TUSKÉS, GÁBOR–KNAPP, ÉVA: *Volksfrömmigkeit in Ungarn*. Dettelbach, 1996. 138.

¹² LÁSD BONOMI JENŐ vallási röpiratgyűjteményében levő két Bagó nyomtatványt *Andächtiges Gebet zu unserem Heiland Jesu* címmel. Mindkét nyomtatvány nagyalakú és négy oldalas, az egyik 1864-ből datált, a másik nem datált, de 57. sorszámmal van ellátva. A Bonomi gyűjtemény az Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde Tübingen tulajdonában található.

töltötték a családi bejegyzések születésről, házasságról és halálról, így tartva fenn a származás és az ősök tiszteletét.¹³

A tárgyalt forrás felhívja a figyelmet a 18. századi német bevándorlók szellemi poggyászára, amelynek mélyrehatóbb vizsgálata fontos információkkal szolgálna nemcsak a migránsok integrációjáról, de arról is, hogy milyen közvetítő szerepet játszottak a magyar vallásos irodalomban.

Gehorsamste Nota

Der Unterzeichnete vermeint es seiner Pflicht zu seyn, Euer Exzellenz in Unterthänigkeit zu bitten, das nöthige an die hiesige Hauptmauth und Zolladministration durch Behörde verfügen zu machen, womit für das künftige die hier ankommende deutsche Reichseinwanderer in Absicht auf ihre zum eigenen Gebrauche mitführende, und keinem Kontraband unterliegende Waaren um so mehr mit einiger Nachsicht behandelt werden wollen, als Sr: Mayst. selbst diese Kolonisten, kraft deren bis anhero erflossenen allerhöchsten Gesinnungen einer besonderen Rücksicht werth zu halten scheinen.

Die Veranlassung zu dieser gehorsamsten Vorstellung giebt nachstehender Umstand:

Unter denen mehreren den 23-ten Aug. dies laufenden Jahres zur hungarischen Ansiedlung beförderten Kolonisten, fand sich Friedrich Zoller, aus Deutschlothringen gebürtig, katholischer Religion, mit Weib, und einer Tochter; Sie hatten nur wenig Gulden baares Vermögen, ihr übriger Hausrath zeigte hingegen von Reinlichkeit und Ordnung:

Die Tochter führte mit sich in einer Schachtel ein noch unausgemachtes jedoch schon zugeschnittenes Mannshembt von grober Leinwath für ihren alten Vater, und nebestbey noch ungefehr 150 Stück größere und kleinere gristliche Bilder nach dem angebotenen Muster; diese Schachtel wurde von dem Beschauer auf der Einbruchstation als fremde Waare enthaltend obsigniert, und sogestaltig hieher gebracht, alwo man an Seiten der hiesigen Mauthadministration, obgleich in aller Ordnung, zumal die Beschaubollete, fremde Wäsche, und 6 Pfund Kupferstiche angemeldet hat, von der Eigenthümerin 3 fl, und etwelche kr: Zollgebühr forderte; auf ihr dringendes Bitten jedoch die Leinwäsch unentgeltlich zurückgab, und die Ausfolglassung der Bilder gegen einen Zollerlag von 1 fl. 21 kr. zusicherte.

Nachdem diese Fremdlinge in allen Anliegenheiten, wie es täglich erprobet werden kann, ihre Zuflucht zu dem Commissaire nehmen, so kam auch diese Person, weinend ihre Noth zu klagen; ganz mittellos konnte sie von ihrem Reisegeld zu 2 fl.– den abgesonderten Betrag nicht hinzahlen, und noch weniger sich so lange hier aufhalten, bis sie in den vorgeschriebenen Werg mittelst einer Instanz die unentgeltliche Erfolglassung einer zurückbehaltenen nicht Kontrabanden, sondern nur aus Verschreibung der Beschaubollete, als wären es ausländische Kupferstiche, unrecht betrachteten Waaren erwürkt hätte;

Ich verwendete mich dahero in Gemäßigkeit meines aufhabenden Amtes sogleich persönlich für selbe, und kam die Gemüthsbilligkeit mit welcher man an Seiten der Zollgewin diese Person sohin behandelte, nicht genug anrühmen; Sie erhielt ihr Eigentum sogleich unentgeltlich zurück.

¹³ FATA, Márta: „*Johann Georg Haldenwang hat dieses Gebetbuch gehabt von seinem Vater*“. *Die Auswanderung der Offerdinger Familie Haldenwang nach Siebenbürgen im Jahr 1846*. = *Der Sülchgau* (42–43.) 1998–1999. 127–143.

Weil man jedoch an Seiten belobter Mauthadministration, wegen eintretenden solchen künftigen Fällen eine etwelche Belehrung zu erhalten wünscht, um auch sich keiner Verantwortung auszusetzen; So wiederholt Unterzeichneter seine obige gehorsamste Bitte.

Wien, den 30. August 1785

Royss

FATA MÁRTA (Tübingen)

Egy Széchényi Könyvtárba került hungarikumról: a Zittau'sches Monatliches Tagebuch 1816-os évfolyama. Az Országos Széchényi Könyvtár a Studio Antikvárium 2004. december 2-ai árverésén egy kevésbé ismert német havilap 1816-os évfolyamához jutott hozzá. Ez a kötet azért is egyedülállóan érdekes és értékes számunkra, mert minden számának illusztrációjaként egy, korábban a török elleni háborúkkal kapcsolatba került magyarországi város látképe szerepel. A rézkarcokon a városkép alatt allegorikus jelenet, és a jelenetet illusztráló aufklärista szellemben íródott versek, valamint egy-egy német család címere látható. A verseket is valószínűleg a lap kiadója, Grohmann írta, mint ahogy az újévet köszöntő verset is.

A nyolcadrét alakú folyóirat teljes címe *Königl[ich] Sächs[isches] privil[egiertes!] Zittau'sches Monatliches Tagebuch der neuesten in- und ausländischen Begebenheiten, mit Kupfern*. Zittau (Zitawa) Szászországban, a cseh és sziléziai határ közelében található kisváros, fontos közlekedési csomópont, mely eredetileg Csehországhoz tartozott, a németek 1238-ban telepedtek itt meg. A napóleoni háborúkat győztesen lezáró bécsi kongresszus (1814–1815) utáni helyzetben a Német-római Szent Birodalom helyébe lépett Német Szövetséget (Deutscher Bund) 38 állam laza társulása alkotta, amelyben az eltérő fejlettségi szinten álló tartományok regionális hatalma meglehetősen megerősödött, miközben Poroszország egyre inkább vezető szerepre tett szert. A sajtó helyzete is eltérő volt az egyes tartományokban. Szászországban engedély nélkül semmi nem jelenhetett meg nyomtatásban. A politikai-történeti-földrajzi témájú írások, valamint a folyóiratok és hetilapok 1788 utáni időszakokra vonatkozó írásainak ellenőrzésére cenzort rendeltek Lipcsébe. Minden más egyébként szabadon megjelenhetett a Szász királyságban.¹

A *Privileg[irtes] Zittauesches Historisches, Topographisches, Biographisches monatliches Tagebuch der neuesten in- und ausländischen Begebenheiten und Anmerkungen. Mit Kupfern* – mert a 18. században még ezzel a címmel jelent meg – kiadója 1788-ban Jacob Friedrich Neumann volt, 1798-tól Gotthelf Benjamin Flaschner. A folyóirat kiadója 1813-tól kezdve Karl Gottfried Grohmann (1772–1832) ügyvéd és zittauai képviselő, néhány történeti témájú szépirodalmi munka szerzője.² A *Monatsblatt* 1816-os évfolyama J. G. Seyfert nyomdájában nyomtatott Zittauban. 1832, Karl Gottfried Grohmann halála után fia, Oskar Julius adta ki a lapot egészen 1875-ig a Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek (Drezda) katalógusa szerint. A könyvtár katalógusa alapján tehát egy igen hosszú életű (1731–1875) folyóiratról van szó, s mi ennek csak töredékéről, mindössze egy évről alkothatunk képet, így a folyóirat egészének ismerete nélkül minden a következőkben mondandó csak az általunk látott évfolyamra vonatkozik. Mint tudjuk, a folyóiratok életük során rendkívül sok változáson mennek keresztül a szerkesztők koncepciója, illetve a periodikum megjelentetését finanszírozó(k) anyagi helyzete miatt; a folyóirat történetének alakulását azonban sajnos nem áll módunkban teljességében áttekinteni.

¹ KOSZYK, Kurt: *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert. Teil II*. Berlin, 1966. 39.

² R. M.: *Grohmann, Karl Gottfried*. In: *Deutsches Literatur-Lexikon*. Bern u. München, 1978. Bd. 6, 851.